

ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

УНІКАЛЬНЕ ВИДАННЯ З ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВА

*Мала енциклопедія етнодержавознавства —
Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України //
Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.
К.: Довіра: Генеза, 1996. — 942 с.*

Надзвичайно потрібну справу здійснили науковці Інституту держави і права НАН України, які під керівництвом академіка УАПН Юрія Римаренка уклали та видали об'ємну (майже на 100 др. арк.) "Малу енциклопедію етнодержавознавства", присвятивши її 5-й річниці незалежності України. Видання анонсується як унікальне не лише на посткомуністичному просторі, а й у світовій практиці, бо в ньому, крім енциклопедичного характеру знань, етносоціальне розглядається під кутом зору нового напрямку наукових досліджень — етнодержавознавства. Власне, з появою енциклопедії сам термін "етнодержавознавство" вперше вводиться в широке наукове користування.

У зв'язку з цим хочемо наголосити: лише тому, що енциклопедії, серед іншого, повинні відбивати рівень знань з певної галузі, якою є й етнодержавознавство, не варто сумніватися в доцільності найменування цього видання енциклопедією або тлумачити його як прояв претензійності. Адже етнодержавознавство, як це випливає із переднього слова Ю. Римаренка, виступає своєрідним інтегратором теоретичних знань інших наук, пов'язаних з етнічною та державотворчою сферами¹. Якраз у книзі зібрано таке коло знань (з грецької — енциклопедія), зокрема й з етнології та фольклористики. А певна концентрація й систематизація матеріалу є умовою й стимулом розвитку самого етнодержавознавства як науки. Відомі випадки, коли енциклопедії (особливо перші) ініціювали нові наукові напрямки. Нарешті, енциклопедії віддзеркалюють культурну висоту епох, країн, народів, запити й інтереси суспільства. В такому аспекті етнодержавознавство особливо на часі. На наш погляд, воно як дослідницький синтез

етногенези та державогенези містить три сутісні пласти цих процесів та глибину сенсу самого державотворення. По-перше, як справедливо вважали Д. Віко і М. Вебер, саме нація, "привчена релігією та історією до копіткої праці", в змозі створити міцну державу та політично стабільне громадянське суспільство (5). По-друге, саме "державність нерідко є свідченням (а часто й умовою — В.Я.) трансформації і самої етнічності в її вищу якість — націю" (6). По-третє, на порозі нового тисячоліття, коли існують глобальні загальнолюдські проблеми та швидкими темпами всебічно нівелюється й уніфікується світ, найбільший сенс в існуванні держав якраз і полягає в сприятливі збереженню такого потрібного й корисного для планетарного поступу етнічного та пов'язаного з ним культурного розмаїття.

Останній пласт, незважаючи на актуальність, не знайшов ще достатнього обґрунтування в аналізованому виданні. А саме аргументування етнодержавознавства як галузі знань (476—480), на нашу думку, ще неадекватне його ваговитості. Значно вдалим є пояснення зв'язку та співвідношення цієї категорії з іншими. Її присутність в назві енциклопедії вдало акумулює всі науки та наукові напрямки, в яких розкривається діалектика взаємозв'язку між етнонаціональним, соціальним та політичним. Українцям етнодержавознавчий підхід особливо близький, бо він, образно кажучи, буквально вистражданий нашою трагічною історією, латентністю політичного розвитку.

Крім того, вихід енциклопедії є логічним продовженням попередніх робіт. Маємо на увазі працю п'яти академічних установ й кількох вищих шкіл у формі словника-до-

відника під назвою "Етносоціальний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії" (Відп. ред Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. — К., 1993 — 800 с.) та книгу Ю. Римаренка "Національний розвій України" (К., 1995 — 272 с.). Вказана колективна праця з'явилася обмеженим тиражем і є вже бібліографічною рідкістю. Її можна вважати своєрідним підготовчим етапом в тлумаченні багатьох теоретичних питань, відбиранні відповідного категоріального апарату. В монографії Ю. Римаренка (найпліднішого автора енциклопедії) співвідношення національного та державного вже трактувалося як "задум та реалізація"² і в загальних рисах пояснювалася практична доцільність етнодержавознавства, хоча саме поняття ще тільки викристалізовувалося. Принагідно зазначимо, що розділ цієї книги "Національна соромливість та її компоненти" трансформувався у відповідну розлогу статтю в енциклопедії (765—770), але без доцільного вичленування з неї такого актуального для українців поняття як "національне самоїдство".

В умовах соціально-економічної кризи особливо вагомо звучить один із методологічних принципів упорядників: "...всебічне відродження з позицій етнодержавознавства якраз і полягає в поєднанні розв'язання завдань національних та соціальних" (8).

Енциклопедія складається з 6 розділів. Є іменний покажчик. В алфавітному покажчику авторського колективу нараховуємо 262 особи. Це переважно сучасні українські дослідники (зокрема, й з діаспори), але є й чимало відомих зарубіжних імен (Я. Егберт, Р. Елісон, М. Кеннеді, Г. Кіссінджер, Ж. Макрафлін, З. Бжезинський, Е. Вілсон, М. Джілас) та творців української етнополітичної думки недалекого минулого (І. Багрянний, М. Драгоманов, І. Лисяк-Рудницький, Д. Чижевський, Є. Маланюк, М. Шаповал). Така часопросторовість в історії українських енциклопедій рідкісна, якщо не виняткове, явище й заслуговує на всіляке заохочення. В кожному розділі гасла подаються в алфавітному порядку, а прізвища їх авторів позначені в змісті. На жаль, не вказується, коли написана та чи інша стаття. Розділи, крім останнього, мають вступні, що дають орієнтири для подальших наукових розробок.

Перший розділ "Етнос і соціум" (320 гасел) можна вважати своєрідним зачином, бо в ньому викладаються теоретичні та методологічні засади етнодержавознавства. І сам цей першорядний термін логічно було б подати тут, а не в четвертому розділі. Адже він стосується не лише українського соціуму, про який мовиться в тій частині

книги. Етно-, націо-, україно- — вже одні ці кореневі складові більшості гасел розділу переконують, що в енциклопедії "етнічність" розглядається як збірний термін і концепція, як ідеологія, як "методологічний феномен", коли "досліджується етнічність теоретична, символічна, її прояви в поліетнічному суспільстві" (7). Розкривається зміст багатьох категорій та суть наук, які вивчають етносоціальні проблеми. Майже кожне з гасел вабить допитливого вже однією назвою: "географія етнічної поведінки", "етнічна катастрофа", "етнічний синдром", "етнонаціональна образа", "етносфера", "національна честь", "етнокультурна компетентність особи", "фелькеркунде-фолькскунде" і т. д. і т. п. Зустрічається багатогранне пояснення термінів-гасел: "Етнічне" й "Етнічне (як термін західної етнології)", "Етнічність (збірний термін і концепція)"; "Етносоціологія (актуальність розвитку в Україні)" й "Етносоціологія (визначення)" тощо. Цей порядок закріплюється й надалі. В розділі знаходимо інформацію про порівняно архаїчні етнографічні групи українців: бойків, гуцулів, лемків, поліщуків. Але цей ряд, заради наукової повноти, треба було продовжити, сказавши й про полтавців, слобожан, подолян, кубанців та ін.

Назва другого розділу "Витоки національного права" (62 гасла) каже сама за себе. Це інформативна скарбниця для тих, хто вивчає історію українського права. Висвітлюються не лише зміст конкретних правових актів, починаючи ще з церковних статутів князівської доби, хід кодифікаційної роботи в минулому, а й розповідається про нереалізовані державно-правові ідеї та ті документи, які гальмували розвиток українського народу. При цьому зауважимо, що недоречно подавати Емський указ 1876 р. в гаслі "Валуєвський циркуляр 1863 р.". Справа не лише в правовій неспівмірності, а й у поганому орієнтуванні користувачів видання. Привертає увагу й малознана інформація про український проєкт Союзного договору 1922 р. (245). Але чому не знаходимо окремої статті про копні суди, звичні з курсів історії України. Тим паче, що в гаслі "Звичаєве право" констатується етнічна закоріненість і актуальність для сьогодення українських звичаєвих правових норм, а самі копні суди згадуються в ілюстративному плані. У зв'язку з цим варто було б також вмістити гасло "Практика судів присяжних в Україні". При знайомстві з розділом майнула напівіронічна думка: чи не якось із етнічних комплексів, так щедро показаних в енциклопедії, можна пояснити те, що в ній мирні договори Русі-України з Візантією IX—X ст. тлумачаться першодже-

релами (?) як українського, так і слов'янського права? (211).

Третій розділ “Уроки української державності” (150 гасел) можна вважати різноплановим. У ньому викладається не лише історичний досвід творення українських державницьких форм та структур, а й подаються своєрідні термінологічні пояснення (“автономізм”, “форма держави”, “самостійність”, “орган держави”, “тип держави” та ін.), мовиться про історію українських національно-визвольних змагань з державотворчих позицій, зустрічаються надзвичайно корисні статті проблемного, дискусійного характеру. Таке розмаїття дає багатий матеріал для роздумів й одночасно для критичних закидів. Наприклад, навряд чи можна писати про “руську націю” в Литовсько-Руській державі (299). Якщо слово “петлорівщина” стало разом із “мазелінством” та “бандерівщиною” політичним прозвиськом, адресованим свідомим українцям, хіба доцільно використовувати його в енциклопедії навіть у якості ідеологеми (“Петлорівщина і єврейські погроми”, 353)? Назва розділу вимагає осмислення досвіду передусім на рівні виокремлення відповідних історичних форм та їх порівняльної етнополітичної характеристики. Тим часом, є поняття “Етнополітика Литовсько-руської держави”, але немає “Литовсько-Руська державність” (як є “держава”, але немає “державність” (як процес). Відсутні, як окремі, поняття “УНР”, “ЗУНР”, “Українська держава 1918 р. (Гетьманат)”, “Українська Карпатська держава” (є “Карпатська Русь”), хоч маловідомі й корисні напрями державотворчої роботи в зазначених формах висвітлені досить детально.

Четвертий розділ “Етнополітичний вимір українського державотворення” (385 гасел) містить сукупність нових і надзвичайно цікавих для українського читача термінів, понять, концепцій, правових норм, що розглядаються з позицій етнополітології, етнології державознавства та української специфіки. Складається враження, що, скориставшись цим своєрідним “банком даних”, можна успішно прогнозувати, моделювати та управляти етнологотворчими процесами в сучасній Україні. Термінологічна гама в цьому розділі особливо велика. Лише з проблем національних меншин є аж 13 статей. Дається характеристика українських історико-етнографічних регіонів, але без Берестейщини, Карпат, Полтавщини, Наддніпрянської та Південної України. Привертає увагу цікава стаття О. Картунова “Колішній СРСР (як особливий тип імперії).” Автор пише, що “російський і український народи (окрім, звичайно,

близько двох десятків депортованих народів) опинилися у найгіршому становищі” (518). Ця теза аргументується непереконливо (відсутність компартії РРФСР, російської державності й т. п.) і викликає спротив. Адже російщення сягнуло генетичного рівня. Вже в державі Україна ми бачимо так мало українського, а її головна етнополітична проблема — російська.³

У п'ятому розділі “Націоналізм як ідеологічний, соціальний та духовно-культурний феномен” (225 гасел), здається, вперше у вітчизняній етнології та політології подається такий великий спектр думок українських та зарубіжних авторів стосовно націоналізму та аналізуються всі дотичні до нього категорії. Тільки з одним базовим терміном “етнічний” вжито понад 30 назв: етнічна анестезія, анафілаксія, виключність, ворожнеча, гегемонія, злочинність, екзофобія, елімінація, сецесія, упередженість, анахронізм тощо. Націоналізм розглядається з врахуванням позитивного, негативного та дуалістичного підходів. Звісно, про український націоналізм мовиться дуже багато, але хотілося б бачити й окреме гасло “ОУН”, де воно аналізувалося б у своїй партійній трансформації.

Серед 140 персоналій заключного розділу енциклопедії бачимо імена визначних українських та зарубіжних вчених, політичних та культурних діячів від епохи Просвітництва до сьогодення, чия ідеї або практична діяльність якоюсь мірою були пов'язані з етнологотворенням. Серед них чимало й етнографів. Між іншим, тут зустрічаємо вже другу статтю про П. Скоропадського (автор І. Усенко), тональність якої щодо оцінки останнього гетьмана контрастує з попередньою, що вміщена в третьому розділі (автор О. Мироненко). Від статті “Ленін та ленінізм” (855) очікувалося проникнення в стратегію і тактику з національного питання “російського політичного мислителя”, в мотивацію його політичних кроків у національній царині, зокрема й щодо України. А чому б не згадати досить актуальні висловлювання Леніна про живучість великоросійського шовінізму? Натомість маємо просте перерахування ленінських політичних ідей, не завжди навіть глибоко і переконливо обґрунтованих в статтях більшовицького лідера. Персоналії можна вважати своєрідною додатковою інформативною базою з етнологотворення, що почасти компенсує відсутність бібліографії.

Очевидно, існує закономірність: можливості критичного аналізу прямо пропорційні масштабності зробленого. Тому поле для критики енциклопедії велике. Авторіві

цих рядків, відповідно до фахової орієнтації, передусім впадають в око історичні огріхи, зумовлені, мабуть, недостатньою співпрацею (хоча б у формі консультацій) з відповідними спеціалістами. Ось один із прикладів. Немає фактичних підстав опришків О. Довбуша та У. Кармелюка ставити поряд Т. Шевченка, Л. Українки, І. Франка, ілюструючи рельєфні прояви національної самовідданості “у героїчних вчинках національних героїв в ім'я національного відродження” (707).

Прикро, що в енциклопедії не знайшлося місця новітнім концепціям середньовічного державотворення, які б допомагали подоланню тенденцій осучаснення історії.⁴ З огляду на значимість, тут хотілося б бачити також теми: “Масова культура і національний розвиток”, “Національна самоідентифікація”, “Національна самовідданість”, “Національна мімікрія”, “Мовна асиміляція та її наслідки”, “Значення мови в етнодержавотворенні”, “Шевченко й етнонаціональний розвиток” (різні напрямки). Академік І. Дзюба, знаний своїми глибокими теоретичними узагальненнями в сфері міжнародних стосунків, репрезентований всього двома статтями-персоналіями. Збагатилося б воно й даними соціологічних досліджень. 1994 р. видавництво “Основи” видало книгу Е. Сміта “Національна ідентичність”. Її положення мали б відбитися в гаслі з аналогічною назвою (98), що засвідчило б оперативне реагування на інформативну наповненість нашого наукового простору.

Суттєвий недолік — майже повсюдна відсутність вказівок та посилань на джерела, коли наводяться авторитетні думки чи важливі конкретні дані. Це — методологічна помилка, бо гальмується контроль і розвиток відповідних положень з боку споживачів інформації. Не завадила б і бібліографія, якщо не до кожної статті, то хоча б у вигляді подачі загального списку доступних видань. Не скрізь належно вказується етимологія слів-термінів, є друкарські огріхи (наприклад, неточно вказані роки життя Д. Локка на с. 858).

Але масштабність, багатий інформативний зміст видання, копійка дослідницька й систематизаторська робота укладачів переважають всі можливі закиди. Перефразувавши Гоголя, можна сказати: чого там тільки немає в тій енциклопедії!

Видання є особливо важливим для науковців і педагогів різного профілю. Врахуймо також, що таку книгу в часи матеріальної скрути та певного збайдужіння створити без відповідного творчого пориву та значних організаторських зусиль непросто. Певна розхристаність енциклопедії — від здорового бажання охопити неосяжне, зібрати все корисне.

Цінність видання полягає передусім у введенні до наукового користування нових або малознаних категорій і понять, у знайомстві українського загалу з цілим комплексом нових наукових напрямків, що деякі вже розробляються в інших країнах: політичної етнології, етнічної психології, етнічної соціології, етногеографії, культурософії та ін. При цьому вже існуючий “термінологічний хаос” в етнологічній науці, завдяки цьому, зводиться до мінімуму, але певним чином створюються нові “термінологічні хащі”. Це неминує в становленні такої комплексної науки як етнодержавознавство. Важливо, щоб воно не породжувало тематичного паразитування й спекулювання від науки. Імпонує спроба подання кількох гасел як точок зору (113, 145) і кількох поглядів з однієї і тієї ж проблеми (33, 520), що є ознакою наукової сумлінності.

В енциклопедії читаємо, що авторський колектив головною метою енциклопедії вважає здійснення “певного прориву в наших уявленнях про етнонаціональну сферу” (4). На нашу думку, видання досягає цієї мети, спонукає до продукування власних ідей. Книга вказує дорогу, якою необхідно просуватися далі. Від етнодержавознавства до практичного раціонального етнодержавотворення — таким має бути цей маршрут.

Василь ЯРЕМЕНКО

Хмельницький

¹ Див.: Мала енциклопедія етнодержавознавства. Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К., 1996. — С. 6. Далі сторінки цього видання позначаються в тексті.

² Див.: Римаренко Ю. І. Національний розвій України. — К., 1995. — С. 9.

³ Див.: Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. — К., 1995. — С. 306—308.

⁴ Див.: Яковенко Н. Між правдою та славою // Сучасність — 1995. — № 12. — С. 74.